

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҶОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

— 2-2021 —

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Муассис: Фарғона давлат университети.
«FarDU. ILMİY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» журналі бир йилда олти марта чоп этилади.

Журнал филология, кимё ҳамда тарих фанлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

Журналдан мақола кўчириб босилганда, манба кўрсатилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 2020 йил 2 сентябрда 1109 рақами билан рўйхатга олинган.

Муқова дизайни ва оригинал макет ФарДУ таҳририят-нашриёт бўлимида тайёрланди.

Таҳририят ҳайъати

Бош муҳаррир
Масъул муҳаррир

МАКСУДОВ Р.Х.
ЎРИНОВ А.А.

ФАРМОҢОВ Ш. (Ўзбекистон)
БЕЗГУЛОВА О.С. (Россия)
РАШИДОВА С. (Ўзбекистон)
ВАЛИ САВАШ ЙЕЛЕК. (Туркия)
ЗАЙНОБИДДИНОВ С. (Ўзбекистон)

JEHAN SHANZADAN NAYYAR. (Япония)
LEEDONG WOOK. (Жанубий Корея)
АЪЗАМОВ А. (Ўзбекистон)
КЛАУС ХАЙНСГЕН. (Германия)
БАХОДИРХОҢОВ К. (Ўзбекистон)

ҒУЛОМОВ С.С. (Ўзбекистон)
БЕРДЫШЕВ А.С. (Қозоғистон)
КАРИМОВ Н.Ф. (Ўзбекистон)
ЧЕСТМИР ШТУКА. (Словакия)
ТОЖИБОВ К. (Ўзбекистон)

Таҳририят кенгаши

ҚОРАБОЕВ М. (Ўзбекистон)
ОТАЖОНОВ С. (Ўзбекистон)
ЎРИНОВ А.Қ. (Ўзбекистон)
РАСУЛОВ Р. (Ўзбекистон)
ОНАРҚУЛОВ К. (Ўзбекистон)
ГАЗИЕВ Қ. (Ўзбекистон)
ЮЛДАШЕВ Г. (Ўзбекистон)
ХОМИДОВ Ғ. (Ўзбекистон)
АСҚАРОВ И. (Ўзбекистон)
ИБРАГИМОВ А. (Ўзбекистон)
ИСАҒАЛИЕВ М. (Ўзбекистон)
ҚЎЗИЕВ Р. (Ўзбекистон)
ХИКМАТОВ Ф. (Ўзбекистон)
АХМАДАЛИЕВ Ю. (Ўзбекистон)
СОЛИЖОНОВ Й. (Ўзбекистон)
МАМАЖОНОВ А. (Ўзбекистон)

ИСОҚОВ Э. (Ўзбекистон)
ИСКАҢДАРОВА Ш. (Ўзбекистон)
МЎМИНОВ С. (Ўзбекистон)
ЖЎРАЕВ Х. (Ўзбекистон)
КАСИМОВ А. (Ўзбекистон)
САБИРДИНОВ А. (Ўзбекистон)
ХОШИМОВА Н. (Ўзбекистон)
ҒОФУРОВ А. (Ўзбекистон)
АДҲАМОВ М. (Ўзбекистон)
ХОНКЕЛДИЕВ Ш. (Ўзбекистон)
ЭГАМБЕРДИЕВА Т. (Ўзбекистон)
ИСОМИДДИНОВ М. (Ўзбекистон)
УСМОҢОВ Б. (Ўзбекистон)
АШИРОВ А. (Ўзбекистон)
МАМАТОВ М. (Ўзбекистон)
ХАКИМОВ Н. (Ўзбекистон)
БАРАТОВ М. (Ўзбекистон)

Муҳаррир: Ташматова Т.
Жўрабоева Г.

Мусахҳиҳлар: Шералиева Ж.
Мамаджонова М.

Таҳририят манзили:

150100, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй.
Тел.: (0373) 244-44-57. Мобил тел.: (+99891) 670-74-80
Сайт: www.fdu.uz

Босишга рухсат этилди: 02.07.2021

Қоғоз бичими: 60×84 1/8

Босма табағи:

Офсет босма: Офсет қоғози.

Адади: 50 нусха

Буюртма № 49

ФарДУ нусха кўпайтириш бўлимида чоп этилди.

Манзил: 150100, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19-уй.

**Фарғона,
2021.**

М.Ражабова Навоий ижодида қушлар ва ҳайвонлар образининг халқона асосларда ифодаланиши.....	74
Н.Шарафиддинова Поэтик синтаксис тушунчасининг белгиланиши ва предмети	79
ТИЛШУНОСЛИК	
М.Абдупаттоев Полисиндетон – полифункционал синтактик фигура	87
М.Турдибеков Конибодом тумани макро ва микро топонимлари	92
М.Усманова “Кўҳна дунё” асарида қўлланган арабий ва форсий изофанинг лингвистик хусусиятлари	96
М.Иброхимова, Т.Алимов Лингвокреатив медиамайдонда тилнинг экологик софлигини сақлаш.....	99
М.Мадаминова Мурожаат шаклларининг прагматик хосланиши.....	104
С.Ҳабибуллаева Исажон Султон ҳикояларида маънодош ҳамда зид маъноли сўзларнинг лексик- семантик хусусияти.....	111
А.Уралов Асимметрик дуализм ва функционал транспозиция	115
ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ	
Р.Сафарова Ўқувчиларда маданий дунёқарашни шакллантириш параметрлари.....	120
Э.Мирзажонова Шахснинг когнитив ривожланишининг эрта ташхиси ва ўзаро боғлиқлиги таълим самарадорлиги омили сифатида.....	124
М.Туйчиева Ўқув фани материалларини ўқишлилик даражасини оширадиган таълим методлари	129
ИЛМИЙ АХБОРОТ	
М.Рахимов, Х.Муйдинов, А.Комилжонов Четдан келтирилган қорамол ғунажинларини парваришланишнинг жадал технологияси	134
Р.Пирназаров Қурбонқўл қулама тўғонининг филтрацион кўрсаткичларини ҳисоблаш.....	137
Б.Холматова Учинчи ренессанс даврида маънавий ишлаб чиқаришни юксалтириш эҳтиёжи.....	140
Н.Собиров, С.Исроилова Хўжанддаги биринчи дунё урушининг Австрия-Венгрия кучларининг излари	144
М.Болтабоев Совет ҳокимияти ўрнатилган йилларда вақф мулкларининг аҳволи	147
Д.Абдуллаев Музей жамланмасида давлат мукофотларининг ўрни ва аҳамияти.....	150
Н.Исраилов “Шарқ кутубхонаси” асарида Амир Темур томонидан Хуросоннинг забт этилиши масаласини ўрганилиши.....	154
А.Мусаев XVII аср бошларида Фарғона водийсидаги сиёсий кураш	159
С.Ҳамрақулов “Фарғона” газетасида хорижий мамлакатлардаги воқеаларнинг ёритилиши	163

**“ШАРҚ КУТУБХОНАСИ” АСАРИДА АМИР ТЕМУР ТОМОНИДАН ХУРОСОННИНГ
ЗАБТ ЭТИЛИШИ МАСАЛАСИНИ ЎРГАНИЛИШИ**

**ИЗУЧЕНИЕ ВОПРОСА ЗАВОЕВАНИЯ ХОРАСАНА АМИРОМ ТЕМУРОМ В
ПРОИЗВЕДЕНИИ “ВОСТОЧНАЯ БИБЛИОТЕКА”**

**STUDY OF THE ISSUE OF THE CONQUEST OF KHORASAN BY AMIR TEMUR IN THE
WORK “ORIENTAL LIBRARY”**

Исраилов Нодир Раҳимжонович¹

¹Исраилов Нодир Раҳимжонович

–*Фарғона давлат университети тадқиқотчиси.*

Аннотация

Мақолада XVII асрда яшаган француз тарихчиси Бартелеми д’Эрбело де Моленвилнинг “Шарқ кутубхонаси” асарида Амир Темур томонидан Хуросоннинг забт этилиши масаласи борасидаги фикр-мулоҳазалари темурийлар даври манбалар асосида таҳлил этилган.

Аннотация

В статье на основе источников тимуридского периода проанализированы рассуждения о завоевании Хорасана Амиром Тимуром в книге французского историка XVII века Бартелеми д’Эрбело де Моленвиля «Восточная библиотека».

Annotation

Based on the sources of the Timurid period, the article analyzes the reasoning about the conquest of Khorasan by Amir Timur in the book by the French historian of the XVII century Barthelemy d’Erbelo de Molenville “Oriental Library”.

Таянч сўз ва иборалар: Амир Темур, Мироншоҳ Мирзо, Малик Ғиёсиддин, Хўжа Али Муаййид, Амир Вали, Бартелеми д’Эрбело де Моленвиль, Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Муиниддин Натанзий, Хондамир, Хуросон, Ҳирот, Сабзавор, Мозандарон.

Ключевые слова и выражения: Амир Темур, Мираншах Мирзо, Малик Гиясиддин, Ходжа Али Муаййид, Амир Вали, Бартелеми д’Эрбело де Моленвиль, Низамиддин Шами, Шарафиддин Али Язди, Муиниддин Натанзи, Хондамир, Хорасан, Герат, Сабзевар, Мазендарон.

Key words and expressions: Amir Temur, Miranshah Mirzo, Malik Giyasiddin, Khoja Ali Muayyid, Amir Vali, Barthelemy d’Erbelo de Molenville, Nizomiddin Shamy, Sharafiddin Ali Yazdy, Muiniddin Natanzi, Khondamir, Khorasan, Herat, Sabzevar, Mazendaran.

Дунёнинг турли мамлакатларида буюк аждодларимиз, хусусан, Соҳибқирон Амир Темур шахси ва давлатчилик фаолиятига бўлган қизиқиш доимо юқори бўлган. Францияда Темур ва темурийлар тарихини ўрганиш XV асрданоқ бошланган эди. XVII аср француз шарқшунослик мактабининг йирик намояндаларидан бири бўлган Бартелеми д’Эрбело де Моленвиль ҳам мазкур сулола тарихини тадқиқ этган. У ўзининг “Шарқ кутубхонаси” [6] асарида Араб халифалиги, Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар тарихини ёритиш билан бирга, Амир Темур ва темурийлар даври ҳақида ҳам сўз юритган.

Муаллиф мазкур асарида кўпчилик тарихчилар томонидан Соҳибқирон фаолиятининг иккинчи даврини бошланиши сифатида эътироф этиладиган Хуросон юриши масаласида бир қатор илмий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни билдириб ўтган. Хусусан, Амир Темурнинг Хуросонга қилган юришлари қаторида

мазкур диёрдаги энг асосий стратегик ҳудудлардан бири бўлмиш Фушанж қаъласини эгалланиши ҳақида куйидаги фикрларни билдирган: “782 йили (француз тарихчиси барча саналарни ҳижрий йил ҳисобидан берган) Темурланг Жайхун ёки Окс дарёсидан ўтиб, Хуросонга кирди ва жуда кучли Фоусеченг қаъласида тўхтади. Кучли бўлишига қарамай Темур ва қўшини уни уч кун ичида қўлга киритди” [6.878]. Муаллифнинг мазкур жанг тафсилоти юзасидан билдирган мулоҳазаси Низомиддин Шомий [3.113], Шарафиддин Али Яздий [4.89], Муиниддин Натанзий [2.124] ҳамда Хондамир [5.97] каби муаррихлар фикрлари билан ҳамоҳанглиги унинг манбавий асоси мустаҳкам эканлигидан далолат беради.

Фушанж қаъласи эгаллангандан сўнг Амир Темур асосий эътиборни Ҳиротга қаратган. Ҳирот ҳукмдори бўлган Малик Ғиёсиддин билан жиддий тўқнашувлар бўлганлиги темурийлар даври манбаларида

қайд этиб ўтилган. Д'Хербелот икки ҳукмдор ўртасидаги воқеаларнинг ривожланиб бориш динамикаси ҳамда унинг натижасига ҳам эътибор қаратган: “Кейин уни (Фушанж қаъласи – таъкид бизники, Н. Исраилов) қўлга киритиб, пойтахт Ҳиротга 783 йилда отланди. Фиёсиддин Пир Али у ернинг ҳукмдор шахси Тамерланнинг қўшинини кўриб, кучларини ўзиникилар билан солиштира олмади ва унинг олдига келди” [6.878-879]. Гарчи муаллиф мазкур юришнинг бошланиш хронологиясига муаррихлар Низомиддин Шомий ҳамда Шарафиддин Али Яздий каби тўғри ёндашган бўлса-да, жанг бошланиш сабаблари ҳамда икки ҳукмдор ўртасидаги муносабатларнинг зиддиятига батафсил тўхталиб ўтмаган. Манбалардаги маълумотлардан кўринадики, Амир Темур Ҳиротга етиб келгач, фаол жанговор ҳаракатларни бошламай, рақиб қўшинини қаъла ташқарисига олиб чиқишга ва очиқ майдондаги жангларда уларни мағлуб этишга ҳаракат қилган. Д'Хербелот эса масаланинг ушбу жиҳатларига эътибор қаратмаган. Низомиддин Шомий [3.114-115], Шарафиддин Али Яздий [4.89], Муиниддин Натанзий [2.128-130], Хондамир [5.97] каби муаррихларнинг асарларида мазкур тўқнашув сабаблари батафсил ёритилган.

Шуниндек, муаллиф мазкур жараёнлар ҳақида ўз мулоҳазасини давом эттириб, Соҳибқирон томонидан Ҳиротнинг эгалланиши ҳамда Кўҳистон масаласига эътиборини қаратган. “Ҳирот босиб олингандан кейин, – деб ёзади Д'Хербелот, – мамлакатнинг улкан саройи ҳамда шаҳри Тамерланга тегишли бўлди ва ўзининг лашкари учун Кедистан атрофларини танлади. Бу жуда кучли маскан бўлган, Тамерланг у ердан Малик Курд авлодларининг хазинасини топиб олган ва уни йиғиб келган охириги шахс Фиёсиддин Пир Алидан қўлга киритди” [6.879]. Бу маълумотларда муаллиф, манбаларга таянган ҳолда, Амир Темур Ҳиротни эгаллаганидан сўнг унинг ҳукмронлигининг асосий таянчи бўлмиш Кўҳистон¹ томон юриш қилиб, уни эгаллашга эътибор қаратганлигини кўрсатади [3.116; 4.91; 5.99-100]. Шу жиҳатдан ҳам д'Хербелот

воқеаларнинг асл мазмун ва моҳиятини тўғри ёритиб бера олган.

Д'Хербелот Соҳибқироннинг 1381 йил юришларини ёритиш давомида Сабзавор ҳукмдори Хожа Али Муаййид билан содир бўлган воқеаларга ҳам тўхталиб ўтиб, қуйидаги фикрларни билдирган. “Тимур ўша йили Хуросондан Гиоргиан² га ўтди, Нишопурда ҳукмронлик қилаётган Сарбадорлар шахзодаси Хўжа Аъли Муаййиднинг изини топади, у (Хўжа Аъли Муаййид – таъкид бизники, Н.Исраилов) бутунлай унга (Амир Темур – таъкид бизники, Н.Исраилов) бўйсунди, унга ажойиб совғалар қилди” [6.879]. Воқеаларнинг ривожланиб бориш динамикасини батафсил ёритган Шарафиддин Али Яздий эса воқеаларни қуйидагича ҳикоя қилган: “Соҳибқирон Ҳирот забтидин кўнгул жамъ қилиб, амир Жаҳоншоҳ Жақуни черик билан Нишопур сори йибарди ва Алибек жиҳатидин ўзи Калот ва Тус сори таважжуҳ қилди. ... Хожа Али Муъаййид Сарбадол Сабзаворда хабар билиб, ул тақи хизмат ва мулозиматда келиб, лутф ва инъом била сарафсоз бўлди” [4.92]. Бундан кўриниб турибдики, Хўжа Али Муаййид Нишопурнинг эмас, Сабзавор ҳокими бўлган. Бу ҳақида Низомиддин Шомий [3.116], Ибн Арабшоҳ [1.95] каби муаррихлар ҳам ўзларининг асарларида маълумот бериб ўтганлар.

Шуниндек, муаллиф Амир Темурнинг амир Вали билан дўстона муносабатлар ўрнатганлига эътибор қаратган: “Узоқроққа юриш қилишдан аввал у (Амир Темур – таъкид бизники, Н.Исраилов) ўзининг таклифини Мозандоронлик шахзода Валига юборди, у (Амир Вали – таъкид бизники, Н.Исраилов) дарҳол унга ваъда берди. Ушбу топшириқ Темурлангнинг бундан кейин бормаслигини, уни вилоятларида тинч қолдирганлигини, ҳатто Курд шахзодаси ва Сарбадорларни ўз ҳудудларига қайтариб юборганлигини кўрсатди” [6.879]. Мазкур масала юзасидан Низомиддин Шомий [3.117], Шарафиддин Али Яздий [4.92-93], Муиниддин Натанзий [2.127], Хондамир [5.100] каби муаррихларнинг шунга яқин фикр билдирганликлари д'Хербелотнинг ушбу мулоҳазасининг илмий қийматини кўрсатиб беради.

¹ Изоҳ: манбаларда берилган Кўҳистон мавзеи д'Хербелот томонидан Кедистан шаклида берилган.

² Изоҳ: Гўргон шахрининг д'Хербелот томонидан шундай аталиши.

Темурийлар даври тарихига оид бўлган манбалардан бизга маълумки, Амир Темур 1381 йили Ҳиротни эгаллагандан сўнг Мовароуннаҳрга қайтиб, қишни Бухорода ўтказаетган маҳалда унинг кичик қизи Темуршоҳ Ака Беги вафот этади. Соҳибқирон мотам даврини бошидан кечираётган вақтда Калот ҳукмдори Алибек Жониқурбоний Мозандарон ҳокими амир Вали билан тил бириктириб, Амир Темурга тегишли бўлган Сабзавор шахрига ҳужум қилаётганлиги ҳақидаги хабар келади. Мазкур маҳалда оғир жудоликни бошидан ўтказаетган Соҳибқирон опаси Қутлуғ Туркон оғонинг берган маслаҳатига риоя этиб, қайтадан яна Хуросонга юриш қилишга мажбур бўлади. Муаллиф ҳам Амир Темурнинг мазкур ҳудудга уюштирган навбатдаги юришларининг моҳияти юзасидан мулоҳаза юритиб, қуйидаги фикрларни билдирган: “784 йили Темурланг Хуросонга қайтишга мажбур бўлди, кучли ерларни эгаллаган ҳудудларнинг бир қанча ҳокимларининг қўзғолонини бостириши керак эди” [6.879]. Муаллифнинг бу фикрлари манбалардаги маълумотларга ҳам мос келади [3.118-119; 4.94; 2.127; 5.101]. Шуниндек, дастлабки юриш Хуросонда Амир Темур ҳукмронлигининг мустаҳкам ўрнатилишига етарли бўлмаганлигини кўрсатиб беради.

Д’Ҳербелот мазкур жараён юзасидан ўз фикрларини давом этириб, айрим баҳс-мунозарага сабаб бўлгучи қуйидаги фикрларни билдирган. “У (Амир Темур – таъкид бизники, Н.Исраилов), аввало, Туршиз ва Калот қалъасини ишғол этди, сўнг Ғиёсиддин Пир Алини ҳукуматга қарши чиққани учун жазолади” [6.879]. Лекин Низомиддин Шомий [3.119-121], Шарафиддин Али Яздий [4.94-95], Муиниддин Натанзий [2.128-130] ҳамда Хондамир [5.101-102] каби муаррихларнинг асарларида аксинча, аввал Калот сўнг Туршиз қалъалари эгалланганлиги таъкидланган. Бу эса д’Ҳербелотнинг ушбу масалада хатоликка йўл қўйганлигини кўрсатади.

Бундан ташқари, д’Ҳербелот Амир Темур садидийларни бўйсундиришда Малик Ғиёсиддиннинг ўрнини эътиборсиз қолдирган. Аслида эса Соҳибқирон садидийларни мавҳ этишда ғурлар сардоридан фойдаланганлиги тўғрисида Шарафиддин Али Яздий алоҳида тўхталган: “Ул қалъа асру берк эрди ва ичида Амир Али

Садидий садидийлар била ўлтуруб эрди: садидийлар Ғур вилоятининг эрдилар ва алардек қалъа сақламоқда ва баҳодурлуқда ул замон киши йўқ эрди ва Малик Ғиёсуддин аларга эътимод қилиб, тобшуруб эрди. Ҳазрат Малик Ғиёсуддинга айттиким, “Булар сенинг навкарларинг турур ва бу қалъани сен буларга берибсен. Сен бизга мутиъ бўлубсен. Не учун улар булар ҳисорни сақлайлар?” Малик деди: “Ақлсизликдин”. Малик ҳисор тубига бориб ҳар нечаким насихат қилди, анинг сўзини эштмадилар.... Садидийлар паришонҳол бўлуб, кўрдиларким қалъани сақласа бўлмас, тазарруъ ва зори била амон тиладилар” [4.95-96].

1383 йилга келиб Амир Темур томонидан Ғур вилояти бошқарувига тайинланган Пирмуҳаммад Ғурий ҳамда унга иттифоқчи бўлган Абу Саид Испаҳбадлар Соҳибқироннинг Самарқанддалигидан фойдаланиб Ҳиротга бостириб киришади. Исёнчилар Ихтиёриддин қалъасига ўт қўйиб, шаҳарни талаётганликлари ҳақидаги хабар Амир Темурга ҳамда Мироншоҳ мирзога етиб келади. Мазкур маҳалда Мурғоб дарёси бўйида турган Мироншоҳ мирзо қўшиннинг манглай қисми бошқарувига Амир Ҳожи Сайфуффин ҳамда Амир Оқ Буғаларни тайинлаб, уларни Ҳиротни ҳимоя қилиш учун жўнатган, Ўзи ҳам уларнинг ортидан асосий кучлар билан йўлга чиқади. Д’Ҳербелот эса Ҳиротда юз берган ушбу воқеалар ҳақида: “785 йили Темурланг Ҳиротга ҳукмдор этиб тайинлаган шахс вафот этди, Гоуридлар³ шаҳарда бош кўтаришди ва мўғуллар ҳамда татарларни қувиб чиқаришди, Темурланг ўғли Мироншоҳни у ерга юборди. Мироншоҳ бу пайтда Мурғоб номли дарё бўйида уларни жазолаш учун турар эди”, – деб ёзади. [6.879].

Эътиборли томони шундаки, Муиниддин Натанзий ўзининг “Мунтахаб ут-тавориҳи муиний” асарида Ҳирот ҳокимини бир гуруҳ исёнчилар ўлдирилганлиги таъкидлаган бўлса-да [2.131], Шарафиддин Али Яздий эса ўзининг “Зафарнома” [4.97] асарида Амир Темур томонидан мазкур лавозимга тайинланган шахс ва унинг вафот этганлиги ҳақида маълумот бермаган. Фақат муаррих Хондамирнинг “Ҳабиб ус сияр” асарида ушбу воқеалар ҳақида тўлиқ маълумот учрайди. “Ўша аснода Амирка

³Изоҳ: д’Ҳербелот мазкур халкларни шундай атаган. Темурийлар даври манбаларида ғурийлар деб аталади.

доруға вафот этди, – деб ёзади Хондамир, – шунинг учун Ҳирот оқсоқолсиз уйга, сардорсиз кемага ўхшаб қолди. Шайтонлар жинси боши берк кўчадан ташқарига чиқиб, палид ва разил кишилар фозилларни истилло этдилар. Али Асад Ферузободий бир қанча исёнчилар тўдаси билан бир неча кучоқ ўтинни Ихтиёриддин қалъаси девори олдига келтириб, ўт қўйдилар. Мўғуллар⁴ нажот топиш умидида қалъани ташлаб, ўзларини юқоридан пастга ташлай бошладилар ва бераҳм ғурийлар ҳаммани шаҳид қилдилар. Бу хабар Мурғоб дарёси бўйида турган Амир Мироншоҳга етиб келгач, унинг ғазаб оташи аланга олиб, Амир Ҳожи Сайфуддин ва Амир Оқ Буғони зафарёр сипхоқнинг бир гуруҳи билан манглай тарзда Ҳиротга равона қилди. Ўзи ҳам уларнинг орқасидан шу томонга равона бўлди” [5.105]. Юқоридагилардан кўрииб турибдики, д’Ҳербелот ушбу воқеаларнинг баёнида турли манбаларни кўриб чиққан ва уларни тўғри умумлаштира олган. Бу муаллифнинг мазкур жараёни қисқа сатрларда, лекин аниқ баён этганлигини ҳамда чуқур таҳлил қилганлигини кўрсатади.

Шуниндек, д’Ҳербелот Хуросондаги ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун бу ерда сиёсий қудратга эга бўлган гуруҳларни салтанатнинг чегара ҳудудларига тарқатилганлигига эътибор қаратган. У Ҳиротнинг қайта забт этилиши масаласида ўз мулоҳазаларини давом эттириб, қуйидагиларни ёзади: “Бу шаҳзода (Мироншоҳ Мирзо – таъкид бизники, Н.Исраилов) кўплаб бошбошдоқларни ўлдиргандан сўнг, қолганларининг кўпчилигини, қамоқдаги Сарбадорларни Самарқандга юборди” [6.879]. Д’Ҳербелотнинг кўзғолоннинг бостирилиши юзасидан билдирган хулосаси Шарафиддин Али Яздий [4.97] ҳамда Хондамир [5.105] каби муаррихлар фикрлари билан ҳамоҳанглиги эътиборлидир.

Шуниндек, д’Ҳербелот 1383 йил воқеалари хусусида ўз мулоҳазасини давом эттириб, Мироншоҳ Хуросондаги кўзғолонларни бостиргач, Сеистон, Қандаҳор ва Забулистон ҳудудларини қўлга киритганлигини, у бу халқларни ва Шоҳ Қутбиддин яъни Сеистон ҳумдорини забт этганлигини, ва уни ана шу пайтда

Самарқандга маҳбус сифатида юбориб, сўнг отасининг саройига қайтганлигини таъкидлаган [6.879]. Гарчи муаллиф темурийлар томонидан ҳудудларнинг географик эгалланиб бориш динамикасига тўғри баҳо берган бўлса-да, мазкур мулоҳазасида асосий эътиборни фақат Мироншоҳ Мирзога қаратганлиги тўғри эмас. Чунки мазкур ҳудудлар эгалланишида шахсан Соҳибқироннинг ўзи иштирок этган ҳамда Сеистон ҳукмдори Шоҳ Қутбиддин, Амир Темур томонидан мағлубиятга учратилиб, унинг оиласи Самарқандга кўчирилган. Албатта, Мироншоҳ Мирзо ҳам мазкур ҳудудлар эгалланишида фаол бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар темурийлар даври манбаларида келтирилади [3.125-128; 4.98-102; 2.131-134; 5.106-109]. Бизнинг фикримизча, муаллиф Хуросонинг Амир Темур томонидан Мироншоҳ Мирзога инъом этилганлиги сабабли ҳам шу фикрларни билдирган.

Д’Ҳербелот Амир Темурнинг 1384 йил юришлари доирасидан ўрин олган Мазондарон ҳокими амир Вали билан бўлиб ўтган тўқнашувга ҳам ўз эътиборини қаратган. Муаллиф икки ҳукмдор ўртасидаги зиддиятлар ҳамда Соҳибқироннинг юриш бошлаши хусусида ўз мулоҳазасини билдирган: “786-йили Тамерланнинг Амир Валидан жаҳли чиқди, у Мазондаронни эгаллаш учун Жайхундан ўтиб Астрабодга келди” [6.879]. Темурийлар даври манабаларида Амир Темур 1381 йил юришлари доирасида амир Вали муаммосига дуч келиши ҳамда Мазондарон ҳокимининг Соҳибқиронга элчи юбориб, ўз итоатини изҳор этиши тўғрисидаги маълумотлар учрайди. Бироқ Низомиддин Шомий [3.128] ҳамда Хондамир [5.109] каби муаррихларнинг асарларида Амир Темур амир Валига қарши иккинчи юриш сабаби сифатида Мазондарон ҳокими Соҳибқирон ҳузурига ташриф буюриш ваъдасини бажармаганлиги таъкидланган. Фикримизча, д’Ҳербелот [6.878] нинг мазкур масала бўйича хулосаларига эса Муиниддин Натанзий келтирган маълумотлар асос бўлган: “... Лекин амир Вали ўзининг “шўх” лигини қўймади ва бир неча марта бирон бир фитнани кўзғаш ҳаракатида юрди. У Форс, Ироқ ва Озарбайжон султонларини бир мавзеъда тўпланиб, иттифоқликда Мовароуннаҳрга юриш қилишга ундади” [2.135]. Шуниндек, д’Ҳербелот икки амир

⁴ Яздий “Зафарнома” сида шу ерда “турклар” дейилган. Б. 97.

ўртасидаги воқеларнинг ривожланиб бориш динамикасига ҳам тўхталиб ўтиб, қуйидаги фикрларни билдирган: “Амир Вали шундай душман қўшинининг қаршисига чиқиш учун етарли даражада қўрқмас эди, у бир ойга яқин тўсқинлик қилди, кейин эса Райга, Райдан Рустамдорга қочишга мажбур бўлди ва шундай қилиб ўзининг мамлакатини бутунлай ташлаб кетди. Темурланг ҳукуматни (Мозандарон ҳукуматини – таъкид бизники, Н.Исраилов) эгаллаб, уни Тўғайтимурнинг ўғли Лукмон подшоҳга берди, подшоҳ (Амир Темур – таъкид бизники, Н.Исраилов) доимо олға интилди, Рай шаҳри ва Султония шаҳарлари томон ва бу икки қироллик шаҳарларини эгаллади ва уларнинг ҳокимиятини Адел Ака ҳамда Муҳаммад Султоншоҳларга топширди, кейин Мазондарон томон йўл олиб, Самарқандга қайтди” [6.879]. Мазкур масала юзасидан муаллиф томонидан воқеаларнинг ривожланиб бориш динамикасига тўғри баҳо берилганлиги ҳамда ушбу мулоҳазалар

Низомиддин Шомий [3.131-132], Шарафиддин Али Яздий [4.105], Муиниддин Натанзий [2.137-138] ҳамда Хондамир [5.110] каби муаррихлар фикрлари билан ҳамоҳанглиги унинг илмий қийматини юқори эканлигидан далолат беради.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, д’Хербелот Амир Темур томонидан Хуросоннинг забт этилиши масаласини қисқа сатрларда, лекин аниқ баён этган. Кўпгина тарихий воқеларни тўғри қайд этиб, батафсил ёритишга ҳаракат қилган бўлса-да, баъзи бир хатоликларга ҳам йўл қўйган. Мазкур асар XVII асрда ҳали француз тилига темурийлар даврига оид манбалар таржима қилинмасдан аввал ёзилганлигини эътиборга олсак, у ўз даври учун йирик илмий ҳодиса эди. Шунинг учун ҳам ушбу асарни илмий ютуқларини эътироф этган ҳолда, айрим хато ва камчиликлар мавжудлиги сабабли ундан танқидий фойдаланиш лозим, деб ўйлаймиз.

Адабиётлар:

1. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур: Темур тарихида тақдир ажойиботлари. /Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У.Уватов тайёрлаган. К. I. –Т.: Меҳнат, 1991.
2. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Муиний (Муиний тарихлари танланмаси) / форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Фулом Каримий. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
3. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи – Ю.Ҳакимжонов. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир – А.Ўринбоев. – Т.: Ўзбекистон, 1996.
4. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. /Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Аҳмад ва Ҳ.Бобобеков, – Т.: Шарқ, 1997.
5. Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар /Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари: Жалил Ҳазратқулов, Исмоил Бекжонов. Масъул муҳаррир Ашраф Аҳмедов. – Т.: Ўзбекистон, 2013.
6. Barthélemy d'Herbelot de Molainville. Bibliothèque Orientale. – Paris.: 1697.

(Тақризчи: Б.Усмонов – тарих фанлари доктори).